

Анотації

Розглянуто чотири актуальні напрямки, на яких доцільно зосереджуватися соціологам, що працюють у системі МВС України: 1) вивчення громадської думки щодо діяльності органів внутрішніх справ; 2) дослідження реальної ситуації у сфері дотримання законності та забезпеченні прав людини; 3) аналіз ситуації з правопорядком, проведення віктимологічних досліджень; 4) розробка соціальних технологій як у сфері взаємодії представників міліції з різними категоріями населення, так і щодо роботи з персоналом в ОВД.

Рассмотрены четыре актуальные направления, на которых целесообразно сосредотачивать свои усилия социологам, которые работают в системе МВД Украины: 1) изучение общественного мнения о деятельности органов внутренних дел; 2) изучение реальной ситуации в сфере соблюдения законности и обеспечения прав человека; 3) анализ ситуации с правопорядком, проведение виктимологических исследований; 4) разработка социальных технологий как в сфере взаимодействия представителей милиции с различными категориями населения, так и в отношении персонала ОВД.

Four important directions, urgent for sociologists who work in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine are observed. They are: 1) examination of public opinion about internal affairs bodies of Ukraine activity; 2) investigation of real situation in the sphere of maintaining law and guaranteeing human rights; 3) analysis of criminal situation, victimologic researches; 4) development of social technologies as in the sphere of community policing, as regarding internal affairs bodies' personnel.

УДК 316.122(470+303.7)

І. М. ДУБРОВСЬКИЙ,

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент кафедри соціології

навчально-наукового інституту права, економіки та соціології

Харківського національного університету внутрішніх справ

ТЕОРІЯ РІВНОВАГИ І САМООРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМ

О. О. БОГДАНОВА ТА М. І. БУХАРІНА

Сьогодні характеризується багатоаспектним кризовим становищем, коли актуальності набувають дослідження внутрішніх механізмів підтримки соціальної рівноваги та усталеного суспільного розвитку.

Прийнято вважати, що уявлення про ці механізми почали виникати після публікації в 1972 р. книги Д. Медоуза «Межі зростання», яка започаткувала широке обговорення проблем екологічно безпечного майбутнього [1]. Проте ідеї, що стали пізніше ядром відомої сьогодні концепції стійкого розвитку, вперше були висловлені й розроблені російськими вченими О. О. Богдановим та М. І. Бухарінін. У роботі «Тектологія. Загальна організаційна наука», виданій у 1913–1922 рр., О. О. Богданов [2; 3] заклав основи загальнонаукової концепції, яка багато в чому випередила сучасний системний підхід, кібернетику та синергетику. Вона становить собою інтегральну науку про загальні закони і форми природних і суспільних утворень та загальну теорію їх організації й дезорганізації.

Для нас важливою є викладена в «Тектології» концепція «рухливої рівноваги» систем. Будь-яка з них, за Богдановим, характеризу-

ється відносинами як «усередині її – між усіма її частинами», так і між нею як цілим та її середовищем, тобто «усіма зовнішніми системами». Для характеристики цієї взаємодії Богданов запровадив поняття «консервативного» і «прогресивного» відбору елементів. Перший пов'язаний лише зі збереженням комплексу відносин, що виникають, але цього недостатньо для розвитку, що з часом призводить до деградації та руйнування системи. Основну увагу автор приділяв прогресивному відбору, оскільки «збереження форм у природі можливе лише шляхом прогресивного розвитку». Отже, прогресія, на думку автора, може бути:

– позитивною, пов'язаною зі збільшенням суми складників системи, що, у свою чергу, підвищує різномірність але знижує стійкість;

– негативною, пов'язаною зі зменшенням суми елементів, спрощенням її будови, що робить її одно ріднішою, але стійкішою.

Звідси виходить, що рівноважний стан системи потрібно розглядати не як назавжди заданий, а як динамічний, рухливий. Така рівновага являє собою постійну взаємодію системи, що прогресивно розвивається, з навко-

лишнім середовищем. Це з часом призводить до порушення рівноваги й подальшої нестійкості (кризи), чергової структурної перебудови, що створює нову сталість і новий стан рівноваги на новому витку його розвитку. На думку О. О. Богданова, закон рівноваги, сформульований ще французьким дослідником А. Ле-Шательє для фізичних і хімічних об'єктів, має універсальний характер і є вираженням структурної стійкості систем будь-якого рівня організації речовини. Їх структура являє собою результат боротьби і взаємодії протилежностей (різноспрямованих елементів), а рухлива рівновага в цілому – це постійне пристосування до зовнішнього середовища, що безперервно змінюється. Інакше кажучи, рухливу рівновагу можна розглядати як стаціонарний стан відкритої системи [4].

Досліджуючи соціальні системи, О. О. Богданов протиставляв свою концепцію рівноваги марксистській філософії, вважаючи, що розвиток суспільства передусім залежить від його взаємодії з природою. Тому гармонійний суспільний розвиток досягається не за допомогою класової боротьби, а шляхом підтримки рівноважного стану в системі «природа-суспільство». Досягнення такої рівноваги при соціалізмі О. О. Богданов вбачав у підпорядкуванні стихійних сил природи, у здобутті дійсної влади над нею й отриманні реальної незалежності від «географічних умов земної поверхні» [5].

Подальший розвиток ці ідеї отримали в працях М. І. Бухаріна 1920–1928 рр. Спираючись на тектологічну концепцію О. О. Богданова і пов'язані з нею уявлення про рухливу рівновагу систем (але не посиляючись на нього), М. І. Бухарін висуває ряд нових понять і проблем, пов'язаних зі стійкістю і рівновагою соціальних систем, їх елементів, відносин між собою і зовнішнім середовищем, розглядаючи їх у рамках запровадженого ним «закону динамічної рівноваги» систем. М. І. Бухарін використовував багато в чому запозичений у О. О. Богданова і частково самим розроблений понятійно-термінологічний апарат для вдосконалення законів діалектики і теорії історичного матеріалізму, а також для більш глибокого розуміння сутності продуктивних сил і виробничих відносин, їх взаємозв'язків між собою та природним середовищем. Дослідник вважав, що соціальні системи перебувають у рухливому стані розвитку, обумовленому суперечностями між різноспрямованими

силами (класами і групами) усередині них. Безперервне зіткнення цих сил у процесах виробництва, обміну і споживання та зумовлені цим зростання і розпад соціальних систем регулюються, на думку М. І. Бухаріна, законом динамічної рівноваги. Цей закон пов'язаний із природним прагненням будь-яких систем до стійкого стану і виступає джерелом їх розвитку. Якщо сили, що діють у системі, врівноважуються, то вона перебуває в стані динамічної, рухливої рівноваги. Інакше рівновага порушується і відновлюється вже на новій основі, з іншим співвідношенням сил. Тому рівновагу різних систем, у тому числі й соціальних, М. І. Бухарін поділяє на: початкову, порушену і відновлену на новій основі; на стійку – рухому позитивну (розвиток системи) і рухому негативну (руйнування системи), а також на внутрішню і зовнішню. Перша обумовлена відносинами різних елементів усередині системи, друга – відносинами системи із зовнішнім для неї середовищем. Внутрішня, або «структурна рівновага між різними суспільно-людськими елементами суспільної системи» [6] в процесах виробництва і споживання має форму відносної врівноваженості інтересів різних соціальних груп у сфері трудових відносин, а також включає відносну стабілізацію суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами. Внутрішня рівновага суспільства як системи (системна побудова) залежить від зовнішньої і спирається на певну рівновагу між ним і зовнішнім, перш за все природним, середовищем. Імпульси, що викликають зміни в соціальному середовищі, у тому числі і в продуктивних силах, проникають у неї ззовні, з природи, зумовлюючи основні форми руху системи (занепад, розвиток, застій). При цьому М. І. Бухарін [7], на відміну від О. О. Богданова, підкреслював, що людству потрібно не прагнути панування над природою, а добуваючи з неї – за допомогою процесу суспільного виробництва – енергію, адаптуватися до навколишнього природного середовища, досягти рівноваги з ним. Він не відокремлював закони суспільного розвитку від законів і рушійних сил розвитку природних систем, визначальним фактором еволюції яких є зовнішня дія, і тому розглядав реальні процеси, що відбуваються як у суспільстві, так і в природі, що обумовлює його розвиток, у тісній взаємодії. Ці ідеї затверджувалися всупереч домінуючим тоді поглядам (які, до

речі, підтримував і О. О. Богданов) про безмежну владу суспільства над природою і задовго до усвідомлення останнім своєї негативної ролі у формуванні екологічних проблем.

Фундаментальні ідеї О. О. Богданова та М. І. Бухаріна про значущість рухливої рівноваги соціальних систем з навколишнім природним середовищем для їх прогресивного розвитку не були (за окремими винятками) сприйняті сучасниками, оскільки не відповідали ані панівному на той час стилю спеціалізованого наукового мислення, ані запитам практики. Тому вони відразу ж отримали різко негативну, заперечну оцінку соратників по партії та науковців і надовго (до кінця 60-х рр. XX ст.) були забуті. Майже через півстоліття після вимушеної еміграції О. О. Богданова та загибелі М. І. Бухаріна, коли в суспільстві сформувалася сприятлива для сприйняття загальнонаукових концепцій інтелектуальна обстановка, а екологічна проблематика стала однією з визначальних у науковому пошуку, знову відродився інтерес до цих ідей.

Так, у згаданій вище книзі Д. Медоуза вказується на необхідність досягнення тривалого стану глобальної динамічної рівноваги «світової системи». Людина в цьому «рівноважному суспільстві», вважають автори, буде вільною від нужди і мати достатньо часу для роботи у сфері науки, мистецтва, політики, спорту тощо. У дискусіях 1974 р. в журналі «Вопросы философии» на теми «Людина та її місце існування» і «Наука та глобальні проблеми сучасності» були розглянуті й уявлення про «динамічну рівновагу» систем (звичайно без посилань на авторів цього поняття). Багато учасників цих дискусій дійшли висновку, що принципове вирішення проблем неконтрольованих змін біосфери під впливом матеріального виробництва полягає в переході до регульованої стратегії впливу на природу, в якій враховувалася б необхідність збереження і підтримки «природної рівноваги» в біосфері. Гармонійна взаємодія між природою і суспільством, або «екологічна рівновага» повинні досягатися не за допомогою технічних засобів, а шляхом саморегуляції екологічних систем [8].

Сьогодні, коли проблеми взаємодії природи і суспільства набули першорядного значення, потрібно віддати належне О. О. Богданову та М. І. Бухаріну. Їх ідеї не тільки не втратили своєї актуальності, ставши фактично теоретичною основою теперішньої Концепції

стійкого розвитку, але і являють собою важливе джерело інформації для її подальшого вдосконалення [1; 4]. До головних досягнень їх теорії можна віднести:

1. Вперше сформульовані основні положення системного підходу й теорії самоорганізації систем – задовго до появи «загальної теорії систем» Л. фон Берталанфі та робіт із синергетики.

2. Запроваджене поняття рухливої (динамічної, стійкої, структурної) рівноваги (співіснування) систем та їх елементів між собою та із зовнішнім середовищем, що не лише передбачило популярне сьогодні поняття «стійкий (стабільний, рівноважний) розвиток» суспільства, але й визначило його як свою складову частину. Обидва вказані терміни стосовно соціальних і природно-соціальних систем означають один і той самий складний процес, але повніше розкривають його діалектично-суперечливу сутність: один із них (рівновага) точніше відображає стабільність і стійкість цього явища, інший (розвиток) – його динамічність, якісну мінливість.

3. Розкрито суперечливу складність самого процесу стійкого розвитку або динамічної рівноваги суспільства, що є чергуванням різних станів структурної стійкості соціальних і природно-соціальних систем із неминучими в їх еволюції етапами структурної нерівноваженості (кризами).

4. Встановлено важливу роль у формуванні й розвитку суспільства досі недооцінених зовнішніх і незалежних від нього природних факторів та, у зв'язку з цим, необхідність постійної адаптації соціумів до будь-яких змін природного середовища як однієї з головних умов збереження рівноваги в системі «природа-суспільство». Виявлення природно-соціальних взаємозв'язків заклало основи для вивчення актуальних нині екологічних і структурно-геоекологічних проблем [6].

5. Відкрита можливість вивчення соціальних і природно-соціальних систем з метою досягнення структурно-динамічної рівноваги з широких загальнонаукових і системних позицій.

Всебічного вивчення багата теоретична спадщина О. О. Богданова та М. І. Бухаріна, у тому числі їх теорія рівноваги, не одержала й досі. Тому і в наш час, як і раніше, ідеї цих вчених нерідко залишаються поза увагою безпосередніх дослідників їх доробку [4]. Тради-

ційно прямуючи за некритично сприйнятим висловленням Леніна про Богданова і Бухаріна, вони розглядають новаторські погляди останнього як «пробогданівські» і вже тому принципово антинаукові. Лише окремі учені, хоча і з певними зауваженнями, серйозно ставляться до його розробок та уявлень про взаємодію зовнішнього природного середовища і суспільства як джерело розвитку людства. Тому всебічне вивчення праць О. О. Богданова

та М. І. Бухаріна з позицій сучасної науки, поза сумнівом, надасть нові можливості для серйозного осмислення й конструктивного вдосконалення сучасної, до сьогодні недостатньо відпрацьованої концепції стійкого розвитку, являючи собою, по суті, окремий напрямок загальнонаукових системно-організаційних уявлень цих учених, і сприятиме глибшому розумінню проблем структурно-геоекологічної взаємодії природи і суспільства.

Література

1. Данилова Л. В. Теория общественно-экономических формаций в трудах Н. И. Бухарина / Л. В. Данилова // Бухарин: человек, политик, ученый. – М. : Политиздат, 1990. – С. 246–280.
2. Богданов А. А. Тектология (Всеобщая организационная наука) : в 2 кн. Кн. 1 / А. А. Богданов. – М. : Экономика, 1989. – 304 с.
3. Богданов А. А. Тектология (Всеобщая организационная наука) : в 2 кн. Кн. 2 / А. А. Богданов. – М. : Экономика, 1989. – 351 с.
4. Пустильник С. Н. Идея развития в тектологии А. Богданова / С. Н. Пустильник // Концепция самоорганизации в исторической ретроспективе. – М. : Наука, 1994. – С. 189–198.
5. Богданов А. А. Социалистическое общество / А. А. Богданов // Вопросы социализма : работы разных лет. – М. : Политиздат, 1990. – С. 90–98.
6. Бухарин Н. И. Экономика переходного периода. Ч. 1 : Общая теория трансформационного процесса / Н. И. Бухарин // Проблемы теории и практики социализма. – М. : Политиздат, 1989. – С. 94–176.
7. Бухарин Н. И. К постановке проблем теории исторического материализма (Беглые заметки) / Н. И. Бухарин // Избранные произведения. – М. : Политиздат, 1988. – С. 39–49.
8. Фролов И. Т. Прогресс науки и будущее человека (опыт постановки проблемы; дискуссии; обобщения) / И. Т. Фролов. – М. : Политиздат, 1975. – 223 с.

Надійшла до редколегії 20.09.2009

Анотація

Розглянуто розроблену на початку ХХ ст. О. О. Богдановим та М. І. Бухаріним і маловідому сьогодні теорію рухливої рівноваги, в якій уперше сформульовані основні положення системного підходу і теорії самоорганізації систем. Вказано, що виступаючи теоретичною основою сучасної концепції стійкого розвитку, вона є важливим інформаційним джерелом для її подальшого поглиблення і вдосконалення.

Рассмотрена разработанная в начале ХХ в. А. А. Богдановым и Н. И. Бухариным и малоизвестная сегодня теория подвижного равновесия, в которой впервые сформулированы основные положения системного подхода и теории самоорганизации систем. Указано, что выступая теоретической основой нынешней концепции устойчивого развития, она служит важным информационным источником для ее дальнейшего углубления и совершенствования.

Nowadays little-known «Theory of dynamic equilibrium», elaborated in the beginning of XX century by A. A. Bogdanov and N. I. Buharyn, is considered in the article. They formulated the basic tenets of the theory of self-organizing systems for the first time. The theory of dynamic equilibrium like a foundation of modern Concepts of Sustainable Development is an important information source for its further deepening and improvement.